

A PEREM TUDOMÁNYA

SZALAI JÚLIA

Kertesi Gábor:

A társadalom peremén

Romák a munkaerőpiacon és az iskolában

Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 531 old., 3480 Ft

TH. Marshall ma már klasszikusnak számító munkájából¹ megtanulhattuk, hogy az a változás, amelynek talaján a világnak utóbb vagy fél évszázadon át mintául szolgáló angol jóléti állam a XX. század első évtizedeiben kifermálódott, nem tudósok íróasztalánál, még csak nem is a Westminsterben, de nem is az 1870-es nagy gazdasági válság nyomán kirobbant sztrájkhullámban vagy a fábiánusok tömeggyűlésein, hanem a londoni kocsmák ivópultjainál indult útjára. Lényege, hogy a századvég polgára fokról fokra elbizonytalanodott az örökül kapott hétköznapi evidenciák igazságtartalmában, és máshogyan kezdett nézni az „alsóbb néprétegekre”, mint azt legalább az 1834-es szegénytörvény konszenzusos elfogadása óta mindaddig szokásszerűen tette. A közgondolkodás lassú átalakulása sokáig nélkülözött minden látványos elemet. Inkább arról volt szó, hogy a munkanélküliségről szerzett tömeges élmények, az első „szociális munkások” dologházi beszámolóí, a kor kézről kézre adott divatos olvasmányai, a gyári világból érkező hírek és a klubok szivarfüstjében a szükséges reformokról folytatott napi eszmecserék lassacskán aláásták azt a viktoriánus közmegegyezést, amely szerint a szegénység eredendő oka a felelőtlenség, a munkanélkülisége a dologtalanság, az iskolázatlansága pedig a butaság. A fokozatos ráébredésből előbb a régi, reflexszerű társadalommagyarázatokkal szembeni feszélyezettség, utóbb a kiszolgáltatottak helyzete feletti szégyenérzet, majd az elkülönítő szegény-intézmények felszámolásának polgárjogi követelése adódott, aminek hátszélében aztán már csak mesterségbeli tudás dolga volt, hogy Lloyd George és kormánya 1911-ben az új korszellemnek megfelelő új törvénykezéssel megteremtse az integratív jóléti állam intézményi alapjait.

Ugyancsak a közgondolkodás emberemlékezet óta őrzött berögzöttségeit felülíró mindennapi tapasztalatoknak, illetve nyomukban az új kérdések és új válaszok lassú elterjedésének jutott vezető szerep a modern amerikai jóléti állam létrejöttének két meghatározó lépcsőfokán: Roosevelt New Dealjének és Johnson szegénység elleni háborújának idején. Ahozzá az utóbbi időben született társadalom- és politi-

katörténeti munkák egybehangzóan felidéznek, a fordulatok háttérében mindkét esetben a *négerkérdés* állt.² Roosevelt annak idején forradalminak számító társadalombiztosítási reformját a világválság által megrázott „fehér” Amerika – az Észak városainak lakossága – nemcsak a polgárháború óta először tapasztalt szelles körű egzisztenciális fenyegetettség szociális ellen-szereként, hanem egyszersmind az egyetemes szabadságjogok kiterjesztéseként üdvözölte: az új jóléti rend-

1 ■ T. H. Marshall: *Social Policy in the Twentieth Century*. Hutchinson & Co., London, 1967.

2 ■ Frances Fox Piven, Richard A. Cloward: *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*. Vintage Books, New York, 1979; Theda Skocpol: *Social Policy in the United States: Future Possibilities in Historical Perspective*. Princeton University Press, Princeton, 1995; John Hope Franklin, Alfred A. Moss, Jr.: *From Slavery to Freedom: A History of African Americans*. Random House, New York, 2000; Robert C. Lieberman: *Shaping Race Policy: The United States in Comparative Perspective*. Princeton University Press, Princeton, 2005.

3 ■ Lásd a Tárki munkatársainak tíz évre visszatekintő adatelemzését (Enyedi Zsolt, Fábián Zoltán, Sík Endre: Nöttek-e az előítéletek Magyarországon? In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György: *Társadalmi Ríport 2004*. Tárki, Bp., 2004. 375–400. old.), valamint a 2005-ös, *Magyar Agora* című, első országos reprezentatív, ún. gondolkodtató közvéleménykutatás adatait és nyilvános fókuszcsoport-vitáinak szövegátírástát a www.magyaragora.hu internetes oldalon (a kutatást Örkény Antal, Székelyi Mária és Szalai Júlia irányította).

4 ■ Sőt az amerikai irodalom tanulságait figyelembe véve inkább azt kell mondanunk, hogy a børszínnek szóló reflexszerű idegenkedés, illetve a színvakság rációjára épülő politikai azonosulás egyszerűen egymástól független társadalom-lélektani törvényeknek engedelmeskedik.

5 ■ Messing Vera: Süketek beszéde. A jászladányi iskolaügy kapcsán kialakult sajtódiskurzus kvalitatív elemzése. *Médiakutató*, 2004. tavasz, 11–19. old.

6 ■ A már említett *Magyar Agora* kutatás a felnőtt lakosság 1000 fős országos reprezentatív mintáján egyrészt a cigányság szélsőségesen rossz életkörülményeinek okairól a közvéleményben élő főbb magyarázati sémákat kívánta felszínre hozni, másrészt a *mindennapi társadalompolitikai gondolkodás* értékebeállítódásait és szerkezetét igyekezett letapogatni néhány olyan – az utóbbi időben a nyilvánosságban sokat vitatott – kérdés kapcsán, mint amilyen az integrált oktatás, a büntetőjogi fellépés a munkahelyi diszkriminációval szemben vagy a cigánytelepek felszámolásának ügye. A kutatás egyik igen fontos eredménye, hogy a *helyzet* értelmezésében a korábban mért gyakoriságokhoz képest visszaszorulóban vannak a cigányok szegénységét egyéni magatartási defektusokra és „kulturális sajátosságokra” visszavezető magyarázatok. Ami pedig a preferált *megoldási alternatívákat* illeti, az adatok a „népnevelő” attitűd halványulásáról és az *állampolgári jogegyenlőség* iránti érzékenység egyidejű növekedéséről tanúskodnak. Az értékorientáció változása különösen az iskolázatlanság kérdésében vált nyilvánvalóvá: négy megkérdezett közül három – legalábbis az *élti* választások szintjén – az integrált oktatás egyértelmű híve, és csak egy kisebbség várja a cigány gyerekek felzárkóztatását a „szülőik fokozottabb felvilágosításától”, illetve „hatékonyabb hatósági ellenőrzésétől”.

szerben a formálisan már két generációval előbb eltört rabszolgaság végső felszámolásának és a feketék állampolgári joggyakorlásának hosszú távú intézményi biztosítékát látta. Harminc évvel később, a vietnami háború idején azonban a jóléti ellátás állami garanciái önmagukban már kevésnek bizonyultak. A választói jogok kiteljesítése és a néger gettók, valamint a feketék számára fenntartott szeparált intézmények és szolgáltatások hálózatának gyökeres felszámolása nélkül Amerika háborúját külső és belső legitimációs válság fenyegette, az átfogó törvényi és intézményi változtatások megvalósítását pedig különösen sürgetővé tette a borszín szerint szervezett századok logisztikai elvére épített katonai akciók (fehér) áldozatainak naponta bővülő veszteséglistája. A tökéletes demokrácia tökéletlen szabadságjogainak elemi megrázkódtatásokon keresztül vezetô tömeges felismerése hívta életre a polgárjogi mozgalmat, amelynek Amerika nagyvárosain keresztülöprô radikális fellépései nyomán a feketék mindenoldalú felszabadítása és a fehérekkel egyenlô jogaik, esélyeik, részvételi formáik megteremtése lett évtizedekre az amerikai politikai közgondolkodás vezérfonala és az elnöki kormányzás politikai hatékonyságának zsinórmértéke.

A beállítódások efféle lassú megváltozása persze csak visszatekintve mutatható ki. Az egykorú megfigyelônek a közvélemény-kutatások kínálta támpontokon túl igen kevés a bizonyítási eszköze, jobbára csupán mindennapi tapasztalataira és benyomásaira hagyatkozhat. És persze utólag kiderülhet: akár a változás, akár a változatlanág mellett érvelt, jócskán tévedhetett. Vállalva ennek kockázatát, nekem mindazonáltal úgy tûnik: a cigánykérdésrôl való hazai közgondolkodásban az utóbbi néhány évben a fenti példához hasonló átalakulás csirái érlelôdnek. Sietek leszögezni: nem az elôítéletek látványos leáldozására vagy akár fokozatos elporlására gondolok; a cigányok iránti megértô és átérzô viszonynak ma sem mutatkozik több jele, mint a tömeges indulatkitörések rendszerváltás utáni elsô hullámában – bár a szélsôsé-

ges megnyilvánulások mintha ritkulnának.³ A személyes elfogadás és a méltánytalanságok elutasítása azonban nem feltétlenül jár kéz a kézben: a történelmi tapasztalatok szerint a magukat masszívan tartó elôítéletekkel békésen megfér a *politikai gondolkodás* akár gyökeres átfurmálódása is.⁴ Márpedig tagadhatatlan: a cigánykérdésrôl folyó nyilvános beszéd szerkezetében, értéktartalmában és stílusában fontos hangsúlyváltás jelei tapasztalhatók. Talán a hírhedt „Székesfehérvár-

ügytôl” datálhatjuk, talán „Jászladány” szakította át a túrés határát, mindenestre tény, hogy a tv-ben, a rádióban az utóbbi 3-4 évben feltûnôen több az ismeretközlés, és kevesebb az igazságosztó kommentár, az újságok lapjain pedig a mélyszegénység képeit a cigányok sajátos „szokásai-ként” prezentáló hétfégi tárcák helyét mintha lassacska átvennék az északi régió kiugró munkanélküliségi adatairól, az iskolai integrációs kísérletek elsô tapasztalatairól vagy a településfelmérési program megakadásának pénzügyi és igazgatási háttérérôl szóló „unalmas”, ám tárgyilagos hangvételû beszámoló.⁵ A hivatalos nyelv változása lassan formálja a hétköznapi is: a kutatási tapasztalatok szerint ha az emberek felülkerekednek érzelmeiken és indulataikon, akkor *tudják*, hogy a cigányok szegénységének legfôbb oka a munkanélküliség, annak háttéré-

ben pedig a megfelelô iskolázottság hiánya. Sôt azt is *tudják*, hogy a cigányok hátrányos megkülönböztetésének két fô színtere a munkahelyek felvételi irodája és az iskolaigazgatók tárgyalószobája. Pontosan látván a következményeket, a szegregációt határozottan *elutasítják* – nem mintha sajnálatot éreznének a külön osztályokba zsúfolt cigány gyerekek iránt, de jogsértônek tartják az ilyen osztályok *létét*, és az iskola legjobb szülô-i belátás szerinti kiválasztását *mindenkit* megilletô szabadságjognak tekintik.⁶ A politikai közgondolkodás lassú átalakulását jelzik a szaporodó szimbolikus gesztusok is: a nem romák növekvô részvételével indított helyi akciók a kilakoltatások ellen, a rendôrség etnikai „túlkapásainak” kivizsgálását követelô tüntetések, a második világháború roma áldozatainak szentelt meg-

emlékezések és vidéki szoborállítások vagy az olyan nagy jelentőségű események, mint amilyen az új esélyegyenlőségi hivatal (hivatalos rövidítéssel: EBH) néhány hónappal ezelőtti markáns fellépése volt a hazai cigányügy etalonjának rangjára emelkedő jászladányi perben. – Valami valóban változóban van: a cigánykérdés kezdi átlépni a magyar társadalom *szegényérzetének* küszöbét.

Kertesi Gábor jó időzítéssel és különlegesen szép kivitelben megjelent tanulmánykötetének közegét ez az önmagával vitába szálló és az elutasítás reflexszerű csuklómozdulatától egyre feszélyezettebbé váló többségi áthangolódás adja. Munkájának címzettjei mindazok, akik legalább a szembenézésre hajlandók: „A rendszerváltással a cigányság elmúlt százéves története során másodszor veszítette el léte alapjait. [...] Az élhető életformák összeomlásának hihetetlen sebessége nem tette lehetővé, hogy a cigányság zöme a pusztá megélhetően túl sikeres alkalmazkodási formákat találjon. S minél hosszabb időt tölt el a cigányság jelenlegi állapotában, várhatóan annál erősebbek lesznek a szegénység–iskolázatlanság–munkanélküliség–szegénység örödi körei. A következő generációk helyzete nem kecsegtet sok jóval.” (xvii. old.)

A ma már önfenntartó örödi körok kialakulása nem véletlen történések sodródó következménye, hanem a pillanat időtávjában és a közvetlen érdekeltségek emberi sávjában éppenséggel egyedül „ésszerűnek” tűnő döntések sokaságának eredője. Létrejöttük és háborítatlan újratermelődésük egyenes ági viszonyban van tehát mindazzal, amivel a többség a maga helyzetét mentette a transzformációs válság, majd a lassú gazdasági alkalmazkodás során: a gazdasági ésszerűség diktálta leépítések prioritáslistájával, a pénzsűkkel indokolt óvodabezárásokkal, a „visszaéléseket” kiszűrni hivatott megkülönböztető segélyrendeletekkel, a gazdaságtalannak ítélt buszjáratok megszüntetésével, a színes bőrű közmunkakommandókra profilozott csatornatisztítási programokkal, a felzárkóztatásnak álcázott iskolai elkülönítés népszerű gyakorlatával, a díjhátralékok behajtásának a lakhatási jog megsértésére épülő akcióival stb. Ha mindezt meggondoljuk, vajon el tudunk-e számolni a megkerülhetetlen konklúzióval, nevezetesen, hogy a többség felemelkedésének nem egyszerűen szándékolatlan „mellékterméke”, de egyenesen *feltétele* volt és maradt a bőrszínével is megkülönböztetett szegény kisebbség visszautat nem ismerő kirekesztése? Ép erkölcsi érzékű emberi közösség tisztességes válasza erre nyilvánvalóan csak a *megszéppent tagadás* fejcsóváló mozdulata lehet.

A könyv érvelésének kiindulópontja az a kételkedéssel elegy bizalomból táplálkozó remény, hogy a szembesülésből kinövő felismerést a kollektív felelősség belátása, a belátást pedig a reintegráció küzdelmesnek ígérkező társadalompolitikai módozatainak kimunkálása iránti szándék, majd az együttélés új elvein nyugvó intézményi gyakorlatok megvalósítása kö-

veti. Miközben tanulmányainak refrénszerűen visszatérő javaslatlételi záradékaival mindegyre a tevéleges programalkotást sürgeti, Kertesi nem a büntudatra apellál, nem vétkeket és botrányokat sorol elő, hanem bibói értelemben vett közös mulasztásainkat és az azonnal megvalósítandó terápiákat veszi számba. Nem szeretetet kíván – az magánügy –, hanem jogot – ami viszont közügy. Nem „szemléletváltást” sürget (tudja: az majd jön magától), hanem a rációra épít – annak egyéni és kollektív átgondolására, hogy a cigányok akár szándékolatlan mindennapi jogfosztása alapjaiban veszélyezteti a többség jogbiztonságát és a frissen megteremtett demokratikus intézmények stabilitását. A missziót, amit tanulmánykötetének szánna-remélne, egyértelművé és világossá tesz a *Bevezető* zárómondatai: „a cigányság súlyos problémáinak megoldását tekintve, az ország politikai vezető rétege, az államapparátus és a magyar középosztály szármalmas teljesítményt produkált. Tevékenysége a rövid távú magánérdekek védelmezése, az ájult csodavárás és a lázas semmittevés végletei között hanyódvá, nagyjából kimerült a dolgoknak az éppen adott lehetőségek közötti »ide-oda tologatásában«. Távlatos megoldások kidolgozására nem tudta összegyűjteni sem a maga, sem pedig a társadalom erejét. Vajon képesek leszünk-e kimozdítani erről a holtpontról?” (xxv. old.)

A politikai belátáson és annak az egyszerű mondatnak a nyilvános kimondásán túl, hogy „Mindez immár túrhetetlen!”, a távlatos megoldásokhoz mindenképp előtt távlatos ismeretek kellenek – vallja nemcsak tanulmányainak gazdag empirikus anyagával, de könyve szerkezeti felépítésével is a szerző. A távlat háromféle értelemben értendő: az időben, a magyar társadalom terében és a tudományos összevetés horizontján. Kertesi mindhárom szálát kezében tartja, bár a következő vonalvezetést a három metszetben más és más eszközökkel biztosítja. A *történeti távlat* garanciája a téma iránti tartós kutatói hűség: szaktudásának és elemzői fegyelmezettségének minden erényével felfegyverkezve, Kertesi a rendszerváltás pillanatától kezdve hiteles krónikása a cigányság munkaerő-piaci kiszorulásának

7 ■ E recenzió keretei között nincs mód a pozitív diszkrimináció előnyeinek és a cigányok kirekesztésére épülő intézményes gyakorlatok közepette könnyen negatívba forduló veszélyeinek bővebb kifejtésére. Érthető okoknál fogva itt a viták előterében a regisztráció és az adatvédelem konfliktusa áll (lásd erről a *Beszélő* 2000. márciusi számában közölt kerekasztal-beszélgetést). Ám számos további nagy horderejű kérdés vár még átgondolásra és megvitatásra. Mert az eddigi próbálkozások intő tapasztalata, hogy az etnikai alapú támogatási formák és programok könnyen a roma és nem roma szegények egymással szembefordítását és/vagy egymás elleni kijátszását eredményezik, szándékolatlanul továbbgyengíthetik a cigány közösségek amúgy is megrendült kohézióját, továbbá erősíthetik a cigányok elkülönítésének tendenciáit és ezzel a gettósodás folyamatát – amire máris gyakorlati példákkal szolgálnak a reintegrációs pillér nélkül elindított „roma” címkéjű foglalkoztatási projektek. E tapasztalatok birtokában sürgető feladat, hogy az elindított felzárkóztató programokat szigorú procedurális szabályok szerint az *érintett közösség* érdekvédelmi és politikai képviselete folyamatosan ellenőrizhesse, s biztosítva legyen a programok végrehajtásának átfogó és rendszeres szakmai monitorozása.

és a cigány gyerekek iskolai kirekesztődésének. Meggyőző elemzői fölénnyel „sétálgat” a különböző adatállományok között, hogy a változások/változatlanságok időbeli trendjét részletekbe menő pontossággal tárja tábláinak és ábráinak olvasói elé.

Ami az analízis *társadalmi távlatát* illeti, a kiindulást egyfelől Illyefalvy Lajosnak a harmincas évek budapesti munkáskolóniáiról született, sociografikus ihlettségű társadalomstatistikai munkássága, másfelől a nagy mintás amerikai lakossági felvételek bravúros elemzési technikákat felvonultató, impozáns matematikai statisztikai megalapozása szolgáltatja. Kertesi statisztikusai „boszorkánykonyhájában” e két tradíció szerves ötvözeteként mindenekelőtt fényképszerű grafikonok születnek, amelyekről nemcsak a cigányok és a nem cigányok munkavállalási esélyeinek egyenlőtlenségét, de a háttérben munkáló tényezők – a háztartásnagyságból, az iskolai végzettség szintjéből, a lakóhelyi környezetből, valamint a munkáltatók és a munkavállalók „szokásszerű” érintkezéséből adódó különbségek – egymásra rétegződő hatásait is leolvashatja, aki félne a számsorok böngészésétől, de az is, aki esztétikai örömet leli a bonyolult indikátorok két-dimenziós ábrázolásában. Tanulmányainak „fényképalbuma” – az egymás mellé illesztett grafikonoknak hol az idősíkok, hol a magyarázó változók elforgatásával új profilokat felvonultató galériája – pedig nemcsak a „cigánykérdés” állapotáról tudósít, de a rendszerváltás utáni társadalmi struktúra formálódásának számos fontos stációjáról is. Az ábrák kirajzolják a tudás és a szakképzettség felértékelődését, majd társadalmi kisajátítását, a foglalkoztatási lehetőségek szűkülését, majd a rendies piaci szerkezetek kiformalódását, az elcigányosodó falvak születését és a városi gettók kialakulását, sőt még az iskolarendszer térbeli és társadalmi szétszakadásának évekhez és iskolapolitikai fordulatokhoz köthető állomásait is.

A *tudomány világlátásában* való megméretéshez szükséges távlatot pedig Kertesi Gábornak a legjobb értelemben vett kozmopolita ambíciói szavatolják. Miközben politikai és erkölcsi kötődését tekintve mondandója mélyen patrióta, írásainak építkezése és gondolatai kifejtésének nyelve munkáját a társadalomtudományok „eszperantójához”, az amerikai fogantatású klasszikus matematikai közgazdaságtanhoz csatlakoztatja. A hazai kutatók között ezt a nyelvet kevesen beszélik, a tágabb nyilvánosságban még kevesebben. Kertesi jól tudja mindezt: ha helyesen értelmezem sorait, éppen ennek a belátása inspirálta „utazó nagyköveti” szerepére, amelynek csiszolása adja könyvének egyik legfontosabb – bár rejtett – kronologikus vezérfonalát. Munkái fontos üzeneteket hordoznak mind „kifelé”, a nyugati (főleg: amerikai) tudományos referenciacsoportok, mind „befelé”, a hazai politikai közvélemény és a cigánykérdés rendezéséért hivataltól felelős apparátusok számára. Kifelé hírt adnak egy periferikusnak tudott és alig ismert ország értelmiségének csereszabatos társadalomkutatási kultúrájáról, és a szabadságeszme, valamint a kisebbségi

ségi jogok iránti elkötelezettségének szavaknál beszédesebb tervezéseméleti gyakorlatáról. Befelé a legfőbb üzenet maga a választott módszer: hiszen a cigánykérdést az ökonometriai döntési paradigmák nyelvére lefordító modellek a számítási részletek követése nélkül is világossá teszik, hogy a cigányok ugyanúgy a ráfordítások és az elérhető nyereségek egybevetésén nyugvó racionális döntések alapján cselekszenek, mint a *homo oeconomicus* ideáltípusának fényében szemlélt, megfontolt középosztály tagjai – a különbség nem a habitusokban, hanem a döntések peremfeltételeiben keresendő.

A könyv ezeket a peremfeltételeket boncolgatja, s józan önmérséklettel csak arról beszél, amit a mindennapi létviszonyok alakítása szempontjából alapvetőnek tekint: a munkáról és a munkavégzéshez szükséges tudásról. A három egységből álló könyv első és második tanulmányfüzére e vezérelv szerint tagolódik: az első rész hat terjedelmes írása a cigányok tömeges állásvesztésének és tartósulók munkakerő-piaci kiszorulásának történetét, valamint kirekesztődésük és az informális gazdaságba való beszorulásuk mára önfenntartóvá vált mechanizmusait mutatja be; a második pedig a tudáshátrányok, az iskolai lemaradás, a szegénység és az iskolázatlanság továbbörökítésének ördögi csapdját, valamint a botrányossá erősödő szegregáció folyamatait. A harmadik rész három tanulmánya egy látszólag tudományos belügynek számító módszertani kérdéstről szól: a cigányság helyzetéről szereshető ismeretek hitelességének és megbízhatóságának problémáit feszegeti. Hamar kiviláglik azonban, hogy e két – a szociológiai adatfelvételek mintavételi eljárásaihoz kapcsolódó – fogalom az adott kontextusban politikailag „forró” dilemmák sorát veti fel, hiszen érdekeltségek és veszályok sűrű szövetségében formálódnak a válaszok már arra a legegyszerűbbnek látszó kérdésre is, hogy „ki a cigány”. Mert látnunk kell, hogy amikor vagy az önbesorolás jogára, vagy a romákkal kapcsolatban álló intézmények gyakran diszkriminatív meghatározásaira hagyatkozunk, akkor nem pusztán a tudományos vizsgálódás köréről, de hatalomról és felhatalmazásokról is döntünk. Az első esetben választásunknak fontos identitáspolitikai mozgósító ereje van, a másodikban viszont éppen ennyire fontos szociálpolitikai vonzata. Miközben az utóbbi választás mellett szóló érveit sorolja, Kertesi Gábor azt is világossá teszi: nincs általános érvényű recept; jó döntést esetről esetre csak a körültekintő mérlegelésen nyugvó, értelmes politikai diskurzus szavatolhat.⁷

A könyv tizenhárom tanulmányának többségét az érdeklődő korábban egy-egy szakfolyóiratban – *Közgazdasági Szemle, Esély, Szociológiai Szemle, Replika* – már olvashatta, sőt némelyikük azóta különböző válogatásokban is napvilágot látott. Első ízben itt találkozhatunk azonban három átfogó elemzéssel, amelyek a kilencvenes évek közepe táján született munkák fonalát felvéve, rendre azt vizsgál-

ják, felszívódtak-e az akkor még sokak által átmenetnek ítélt válságjelenségek – az ijesztő méreteket öltő roma munkanélküliség, a szegénység, a gettósodás, a cigány gyerekek kiszorulása a piacképes iskoláztatás színtereiről – az évtized második felében nekilendült gazdasági növekedéssel, illetve a társadalmi struktúra nagy átrendeződési folyamatainak fokozatos csillapodásával, majd uniós csatlakozásunk idejére bekövetkező lezárulásával.

A korábbi írásokat már első publikálásuk idejéből ismerőt igazi meglepetésként éri, hogy kötetbe gyűjtésük nemcsak a kényelmes hozzáférés nyilvánvaló előnyével jár, de olvasatukat új nézőpontokkal és tartalmi hozadékokkal dúsitja. Hogy ezt világossá tessek, érdemes alaposabban szemügyre venni először a roma munkavállalás kérdését.

Az indító tanulmány első megjelenésének éve 1994. Talán nem árt felidézünk: erre az időre esett a transzformációs válság mélypontja, a munkanélküliség nemcsak az iskolázatlanokat sújtotta, de átmenetileg a szakképzettebb rétegeket is, az életszínvonal drasztikus romlása pedig a középosztály széles rétegeinek elszegényedésével és tömeges lecsúszásával fenyegetett. Az érdekek képviselőit híven leképező korabeli sajtó az utóbbi problémától volt hangos, amit csak táplált az egymás sarkában járó közvélemény-kutatások egybehangzó következtetése: a rendszerváltás „eltüntette” a középosztályt, amely felszívódott az ország lakosságának harmadát fenyegető szegénységben. Ebben a kontextusban a *Cigányok a munkaerőpiacon* című tanulmányt az ember mindekelőtt a válságból fakadó terhek *egyenlőtlen elosztásának* dokumentumaként olvasta, amely – anélkül, hogy nyíltan szembeszállt volna az elszegényedést a szegénységgel egybemosó közvélekedés zajos panaszáradatával – napnál világosabbá tette a lényegi különbséget: az átalakulás krízisei a legkiszolgáltatottabbakat nem *relatív pozíciójukban*, de *abszolút létehelyzetükben* fenyegetik. Noha a folyamatok távolabbi kimenetelét akkor még nem lehetett megjósolni, az adatok világosan jelezték a veszélyeket és a gyors beavatkozás szükségességét. Hiszen egyértelműen kiderült: a cigányoknak a nem cigányokét mintegy három-négyszeresen meghaladó munkanélküliségi rátái éppen azoknak a folyamatoknak a visszaját mutatják, amelyekre a magyar modernizáció a gyors gazdasági alkalmazkodás programját építi. Mert ebbe az új programba sehogy sem illeszkedik, amire addigi foglalkoztatásuk épült: nincs többé szükség a nagy gyárakra, ahol minden mennyiségben elkél a képzetlen kiegészítő munka, de nincs a lakótelep-építkezések vándorló színhelyeivel együtt mozgó távolsági ingázókra sem; a kisvállalkozók irodáit immár ismerős egyetemisták vagy a női családtagok takarítják, a mezőgazdasági nagyüzemek bezárásával pedig befellegzett a nyári-őszi idénymunkák kínálta rendszeres kereseti lehetőségeknek is. Az ellenkező értelmű közvélekedéssel szemben az is világossá vált, hogy az elhelyezkedés ellehetetlenülése közepette a cigányok

erejükön felül tesznek meg mindent a talpon maradásért, s ha nem járnak sikerrel, az legkevésbé rajtuk múlik. A tanulmány feketén-fehéren igazolta, hogy a cigányoknak a nem cigányokétól akkoriban mintegy 7 százalékponttal elmaradó gazdasági aktivitása⁸ nem menthető olyan félig demográfiai, félig kulturális ihletettséggel magyarázatokkal sem, amelyek a roma családok közismerten magas gyerekszámára vagy az egy fedél alatt élők munkavállalási szempontból kedvezőtlen korösszetételére hivatkoznak. Az elvileg fékező családi-háztartási adottságok ellenére ugyanis a cigányok munkakeresési aktivitása éppenséggel *felülmúlja* a megfelelő korú, nemű és képzettségű nem cigányokét, miközben esélyük egy új munkahely taláására (vagy akár a régi megtartására) napról napra, hónapról hónapra romlik azokéhoz képest. Sorra véve a magyarázatul szóba jöhető ágazati, munkaerőpiaci, családszerkezeti, szakképzettségi és település szerkezeti tényezőket, Kertesi arra a következtetésre jut, hogy a foglalkoztatás kedvezőtlen szintjéért és a vele párosuló magas munkanélküliségért alapelvén *három* tényező felelős: a cigányok *alacsony iskolázottsága*, lakóhelyük egyéni erőfeszítésekkel nem ellensúlyozható területi és *települési hátránya*, valamint az a többség-kisebbség-vizony, amely nemcsak hogy teret enged a *diszkriminációnak*, de azt „statistikus nézettulajdonítás” formájában az elhelyezkedés, az elbocsátás és a keresetek szabályozásának alapelvevé lépteti elő.

A következtetésből adódó egykorú és későbbi intézkedési javaslatokra alább még visszatérek. Itt most inkább a tanulmány *mai* olvasatához, a kötet kontextusában kirajzolódó értelmezéséhez fűzök egy-két gondolatot. A romák munkavállalásának problémakörével foglalkozó öt további írás ugyanis szervesen következik az itt röviden összefoglalt első elemzésből, amelyet ily módon „visszamenőleg” is értelmeznek. Kertesi belsőleg vezérelt kutatói pályáivén a cigányok vészes tempójú munkaerő-piaci kirekesztődésének fentebb kiemelt három „felelőse” feszes lépésekre bontott évtizedes munkaterv, mi több, részletesen okdatolt társadalmpolitikai cselekvési program kiindulópontja lett. Ami ebből kikerekedett, az nemcsak intellektuális teljesítményként érdemel elismerést, de egyelőre kiaknázatlan gyakorlati hasznosíthatósága okán is. Az évtizedes építkezés ugyanis olyan alapvető összefüggéseket hozott napvilágra, amelyek a jobbra ágazati keretekben gondolkodó foglalkoztatási, szociálpolitikai és oktatási programok látóteréből mindeddig kimaradtak, és nem kis részben efféle „illeszkedési”

8 ■ A már akkor is tetemes különbség azóta *két és félszeresére* nőtt, méghozzá egyértelműen a cigányok folyamatos kiszorulása következtében. A Tárki 2005. évi Monitor-vizsgálatának adatai szerint, miközben a munkavállalási korban lévő nem cigány lakosság gazdasági aktivitása ma körülbelül ugyanakkora – 58 százalékos –, mint a kilencvenes évek első felében volt, a cigány népességnél e mutató értéke az egykori 50 százalékról 41 százalékra süllyedt.

problémák miatt rövid időn belül súlytalanná váltak, majd reménytelenné nyilvánítva csakhamar feledésbe is mentek.

Az első alapvető összefüggés a *felnőttek* iskolázottságával kapcsolatos – a gyerekek iskolázottsági esélyeivel a könyv második része foglalkozik. Ahogy a tanulmányfűzér „egybeolvasásából” egyértelműen kiviláglik, Kertesi kutatói kérdésfeltevéseit elsődlegesen az vezérelte, hogy talál-e olyan *pontot* , amelyből kiindulva „kiváltható” a mai felnőtt cigány népesség alacsony iskolázottsága vagy legalább megakasztható az iskolai lemaradással összefüggő munkaerő-piaci kiszorulás generációs továbbörökítése. Léteznek-e olyan átképzési, foglalkoztatási, jövedelemtámogatási vagy egyéb szociálpolitikai alternatívák, amelyek a megváltozott gazdasági feltételek közepette a cigány családoknak legalább a szinten maradását biztosíthatnák? Az elemzések azonban egyértelművé tették a *nemleges* választ, mi több, rávilágítottak az iskolázottság mással fel nem váltható, *kitüntetett* szerepének mélyebb okaira is. Mert bárhonnan indult is el a szálak felgöngyölítésében, Kertesi modellkísérletei egyre csak azt bizonyították, hogy a súlyos képzettségbeli hátrány miatt hiábavaló minden szívós egyéni próbálkozás – mint a hosszú távú ingázás, a túlmunka, a fizikai épséget fenyegető munkakörülmények és a nehéz munkáért fizetett kirívóan alacsony bér elfogadása –, a cigány családok *döntő* részének kitörési kísérletei egy-két év alatt kudarcot szenvednek, és lecsúszásuk megállíthatatlan. A helyzeten ráadásul sem a helyi segélyezés, sem a kormányzat roma foglalkoztatási programja, sem a közmunkák rendszerének kiépítése nem segített (sőt sok tekintetben rontott). A látványos kudarcok oka *strukturális* . Mert bár a 40 évesnél fiatalabb roma népességben a nyolc osztályos végzettség mára általános lett, a nem roma népesség ugyan csak intenzív iskolázási törekvései, valamint a magas szintű szaktudás iránti bővülő gazdasági kereslet következtében a munkaerő-piaci belépés minimális szintje időközben az érettségi felé tolodott el. Ráadásul a cigányok számára szóba jöhető továbbtanulási formák teljesen szétzilálódtak, ami megmaradt belőlük, az anyagilag vált elérhetővé. E folyamatok együttes hatására a cigány és nem cigány népesség iskolázottsága közti olló napjainkra minden korábbinál szélesebb, s ha minden más körülmény változatlan maradt volna, ez már önmagában is tömeges kiszorulásukat eredményezte volna a munkaerőpiacról.

Csakhogy Kertesi elemzéseiből arra is fény derül, hogy az egyik körülményt, a *lakóhelyet* biztosan nem tekinthetjük változatatlannak. Az elmúlt másfél évtized történetéhez ugyanis hozzátartozik a települések gyorsuló etnikai szegregálódása, aminek az adott összefüggésben az egyik megrázó következménye a továbbtanulás lehetőségének (pontosabban: ellehetetlenülésének) a szó szoros értelmében vett röghöz kötöttsége. Mint a szerző számításai mutatják, a munkanélküliek, illetve az alacsonyan iskolázottak különlegesen magas arányával jellemezhető „elcigá-

nyosodott” községekben lakó fiatal felnőttek esélye a középfokú végzettség megszerzésére mintegy 20 százalékkal kisebb, mint a hasonló helyzetű és életkorú, de „szórványban” élő – főként városi – cigányokénak. Ami egyben azt is jelzi, hogy az iskolázottság ügye *elválaszthatatlan* a településfejlesztéstől: a cigányok és nem cigányok közötti szakadékok áthidalását a számszámra kialakult aprófalvas zárványok közlekedésének és infrastruktúrájának hathatós javítása, majd felzárkóztatása nélkül még a mainál javítva egyéni ösztöndíjprogramok és egyéb anyagi támogatási formák sem képesek előmozdítani.

A lakóhelyhez kötődő *kollektív* hátrány a munkavállalás esélyének egyre drámaibbá váló különbségeiben is megmutatkozik. A kötet egyik legszemlésebben megkonstruált modellje drámai tanulságokkal szolgál a társadalmi marginalizációt fizikai kirekesztéssé transzponáló gettosodás folyamatáról. Ha ugyanis azt az egyszerű tényről tekintjük, hogy ki honnan, hová és mennyiért tud elindulni, hogy előbb munkát keressen, majd siker esetén nap nap után dolgozni járjon, akkor kiderül, hogy a cigányok többsége olyan helységeken lakik, ahonnan a legközelebbi városba való ingázás havonta *többé kerül* , mint amennyit egy hónapban meg tudnak keresni. Az egyedüli racionális „megoldás” tehát, ha nem is próbálkoznak. Így viszont marad az informális gazdaság kiszolgáltatottsága és a közmunkák kényszere, ami – az immár reménytelen szegénységgel és a többség erkölcsi megvetésével társulva – az ott lakó közösség számára végképp áttörhetlenné teszi a gettó falát. Minden egyébtől eltekintve, a vonat és a távolsági busz hiánya tehát automatikus szelepként működik: a szervezett keretek között működő gazdaság fogyasztó munkaalkalmairól spontán szelekcióval választja le a cigányok kétharmadát falusi népességét, és egyidejűleg külön beavatkozás nélkül arról is gondoskodik, hogy a „kifehérítésre” nem érdemes munkák elvégzésére e leválasztott népesség hosszú távon készenlétben álljon.

Aki ebbe nem nyugszik bele, és mégis megpróbál „rendes” munkát találni, annak erőfeszítését pedig a szelepeket záró-nyitó harmadik óriás – a *diszkrimináció* – teszi semmissé. Kertesi több tanulmányában törekszik arra, hogy meghatározza az etnikai diszkrimináció erejének és hatásának *mértékét* , elkülönítve az előítélet, a személyes megkülönböztetés és a gazdaságilag-társadalmilag kondicionált diszkrimináció különböző formáit. Eredményeit egy helyütt így foglalja össze: „a közzgazdaságilag jól értelmezhető – munkakeresletet csökkentő, illetve az álláskeresést drágító – hatásoknak a nagyságrendje messze nem elegendő arra, hogy akár csak felerészt megmagyarázzuk a megfigyelhető munkanélküliségiráták-különbségeket. Munkanélküliségi modellünkben igen jelentős mértékű reziduuum marad megmagyarázhatatlanul. Nehéz kitérni az elől az értelmezés elől, hogy a munkanélküliségi rátákban megfigyelhető különbség mintegy felét-kétharmadát kitevő reziduális hatásban ne

lássuk a munkaerő-piaci diszkrimináció jeleit is. [...] Világosan látnunk kell: a cigányok többségével szemben alkalmazott munkaerő-piaci diszkrimináció zömében [...] statisztikai jellegű: nem a munkáltató személyes rokonszenvein vagy előítéletein múlik, hogy alkalmaz-e cigány dolgozókat, hanem az etnikai hovatartozás mint felvételi szűrő relatív olcsóságán. [...] A statisztikai diszkrimináció költségsökkentő hatású, ezért [...] a munkaadó szemszögéből ökonómiailag racionális.” (117–118. old.)

Arészletesebb kifejtésből kiviláglik, hogy nemcsak a bőrszín, hanem a munkát kereső személyi igazolványa is beszédes szűrő: a lakóhely informál a „tipikusan” várható tudásszintről, a munkába járásnak a munkáltató szempontjából sem mellékes fizikai feltételeiről, valamint a jelentkező „kalkulálható” egészségi állapotáról. A cigányok a munkavállalás e „statisztikus” alapozású felvételi eljárásrendjének már rögtön az első lépcsőfokán elvéreznek, amin az előítéletekkel szembeni – sokszor a büntudatkeltestől sem mentes – küzdelem mit sem segít. A racionálisan számoló munkaadókat „meggyőzni” nyilvánvalóan csak gondosan megtervezett és bőséges forrásokkal ellátott munkahely-támogatási konstrukciókkal, valamint – az ismétlés elkerülhetetlen – a cigányok lakta települések közlekedésének és infrastruktúrájának kiemelt fejlesztésével lehet.

Az olvasó e ponton kénytelen belátni: reálisan még komoly közösségi elszánás és elkötelezett kormányzati munka mellett sem igen remélhető a közeljövőben komoly javulás a cigányság felnőtt nemzedékeinek élethelyzetében. A lényegi változáshoz szükséges infrastruktúra, a felzárkóztató oktatás és képzés, a határozó munkahelyteremtés stb. mind-mind sok pénzbe kerül, a szükséges ráfordításoknak ráadásul az eladósodó költségvetésért és a remélt uniós támogatásokért sorban álló többségi igényekkel kellene versengeniük – márpedig egy ilyen verseny kimenetele előre borítékolható. A kiutat tehát másfelé kell keresni, és legalább a leszakadás generációs újratermelődésének kellene elejét venni.

A soron következő tanulmányok közös alapotívuma az aggódo kérdés: nincs-e már erre is késő?! Az adatokból kirajzolódó válasz rálicítal a kérdésre: igazában az aggodalomnál többre, vészharangkongatásra volna szükség. A kitörés kulcsfontosságú pontját, az iskolázás lehetőségét tekintve a most *kis-korú generáció* esélyei az eddigieknél is *rosszabbak*. Mert kiderül: az elmúlt másfél évtized gyakorlatilag kezeletlen spontán kirekesztődési folyamatának köszönhetően a most induló hat-tízennégy évesek felhalmozódott iskolai lemaradása még a szüleikénél is súlyosabb. A jelenhez közeledve egyre nő a cigánygyerekek *távolsága* nemcsak a velük egykorú többségi csoportoktól, de saját közösségük idősebb kohorszaitól is, méghozzá a közoktatás minden pontján. Kisebbségi eséllyel kerülnek normál felső tagozatba (már jó korán „speciális osztályokba” rakták őket);

zuhan az esélyük a középiskolai továbbtanulásra, és gyakorlatilag elrekesztődött a szakmunkásképzők felé vezető útjuk is. Mindezt tetézi két viszonylag újabb keletű fejlemény: a szülők immár végérvényes munkanélküliségével párosuló tartós *mélyszegénység* és az erősödő, gyorsan intézményesülő *szegregált oktatás*. Az elsőnek köszönhetően az iskolába járás – mint egykor *A tardi helyzet* keletkezésének idején – elemi anyagi okoknál fogva válik lehetetlenné. Az adatok sokkolók: „A szegénység és a nagy család még a legmesszebb jutott roma családok gyermekeinek az esélyeit is derékba töri. Ha a szülők szakmunkás végzettségűek, de tartósan nincs állásuk, és emellett még közepesen nagy családjuk is van [...], akkor a gyermekeik továbbtanulási esélye 20 százalékkal alacsonyabb annál, mint amekkora akkor lenne, ha nem lennének szegények (lenne tisztességes állásuk), és 3-4 helyett csak 2 gyermeket nevelnének. Ugyanez a kalkuláció az érettségizett [...] családok esetében hasonló mértékű – 17-20 százalékos, jövedelemhatásra visszavezethető – esélyromlást mutat.” (286–287. old.)

A súlyos és tartós szegénység üzembiztos nemzedéki továbbhagyományozásáért azonban nemcsak a cigány foglalkoztatás reménytelen állapota kezkeszkedik. A leszakadás és a vele társuló marginalizálódás ugyanis további „ráerősítést” – kollektív jelentéstartalmat és intézményes keretet – kap az iskolai különválasztás többlépcsős folyamatában. Első lépésben az okot és a következményt szisztematikusan felcserélő felvételi szelekció emberi képességgé minősíti át a nyomort, és hivatalos pecséttel a zsákutcás „speciális oktatás” – magyarán, a kisegítő iskolák – fennhatósága alá helyezi minden ötödik iskolás korú cigánygyerek további sorsát. Innen pedig, mint tudjuk, akadályok nélküli, nyílegyenes út vezet a vissza nem fordítható társadalmi kirekesztődésbe. De aki ezt a súlyos stigmát megússza, az sem számíthat sok jóra. A cigánygyerekek iskolák és osztályok közötti szegregációjához gyorsan hozzásimul a „jó” és a „nekik ennyi is jó” képzési feltételek, mindenekelőtt pedig a tanárok szelekciója. A pedagógusok teljesítménye a gyerekekével együtt romlik, így azután, mire a cigánytanulók nyolcadikosok lesznek, osztályzatokkal és tudásuk szintjével mért elmaradásuk már önjáró fékként akadályozza meg a továbbtanulást. Az életre szóló leszakadást tehát a mai, súlyosan szegmentált rendszerével maga a kötelező iskoláztatás szavatolja.

Fejtegetéseinek ezen a pontján nem véletlenül ingerült Kertesi hangja: a gyerekkorosztályok vészes tempójú esélyromlása egyszerűen nem ad időt a hosszabb távú mérlegelésre, itt *most* kell lépni. Ha nincs pénz, akkor kevésbé költséges megoldásokkal, ha nincs politikai felhajtóerő, akkor a szűkebb szakmai közösségek összehangolt munkájával. El kell érni, hogy legalább jól felkészült tanárok oktassák a leghátrányosabb helyzetű iskolákban tanulókat, hogy kellő pszichológiai, pedagógiai és társadalomtudó-

mányi ismeretekkel felvértezve, a „szokványosnál” szélesebb merítéssel mozgósítsák a cigány gyerekek rendszeresen félre- és alulértékelt képességeit, készségeit. A tanárok munkájához szervesen kell illeszkednie az elmélyült és sokrétű családi szociális munkának, amely egyrészt információkat és folyamatos jogvédelmet biztosít, másrészt fontos közvetítő az oktatásügyi hatóság és a szülők között. Végül, de távolról sem utolsósorban: az Oktatási Minisztérium égisze alatt néhány éve megkezdett iskolai integrációs program erősítésével lépésről lépésre haladva meg kell állítani, majd vissza kell fordítani a szabad iskolaválasztás jogával legitimált etnikai szelekciót.

Ezek a javaslatok persze szükségesek és ésszerűek. Érthető a szerző visszafogottsága is: a realitásokhoz igazodva, a kötet második részét lezáró oktatáspolitikai reform-tanulmány (*Reformterv a hátrányos helyzetű, tanulási problémás gyermekek megsegítésére*) megírásakor (2002) józanul arra a következtetésre jutott, hogy mivel komoly intézményi és törvényi változásokra nem lehet számítani, az apró lépések útja talán járhatóbb és hatékonyabb. Kertesi helyzetértékelését legfeljebb az bírálhatná felül, aki a maga területén átúto sikereket könyvelhet el: a cigánykérdés különböző oldalai foglalkozók között azonban ilyen személyt nagytalálással sem lelni. Ezzel a „kifutással” a kiváló kötet mindazonáltal kissé féloldalas: a foglalkoztatás, a településfejlesztés, a diszkrimináció elleni fellépés ügyében a korábbi tanulmányok záradékként többször és egyre kifinomultabb érveléssel felvázolt átfogó elgondolásokhoz képest a kisiskolások hátrányának csökkentésére tett javaslatok mögül hiányzik a megfelelően elgondolt intézményrendszeri háttér, és szakmai belüggé oлдódnak az iskolaválasztás, a tanári döntésekkel szembeni szülői jogérvényesítés vagy a tanulás mellé rendelt szociális ellátáshoz való hozzáférés nagy fajsúlyú kérdései.

A két tanulmányfűzér közötti szervezesebb kapcsolat megteremtésének is igen jót tett volna egy kifejezetten *társadalompolitikai indíttatású* fejezet beiktatása. Ebben egyszersmind tisztázni lehetett volna néhány olyan alapvető dilemmát, amelyeknek a jogi és intézményrendszeri kezelését a könyv itt-ott felveti ugyan, de az adatelemzésre összpontosító vonalvezetése a gyakorlati lépések és a szükséges politikai előfeltételek szisztematikus végiggondolására legfeljebb szűk teret enged. Számomra ily módon továbbra is kérdés a munkáltató racionális magatartásaként „tudomásul vett” statisztikai diszkrimináció és a cigányok munkavállalása ügyében a kötet több pontján sürgetett pozitív diszkrimináció viszonya; de az is, vajon a szélsőséges szegregáció ma uralkodó viszonyai közepette az iskolakötelesség törvényi kiterjesztése 18 éves korig nem a még radikálisabb szelekció irányába löki-e az iskolarendszer összes többségi szereplőjének mozgását, és ha e veszély, mint gondolom, fennáll, akkor a lépések sorrendjét tekintve nem célravezetőbb-e előbb az alapozó oktatási formákhoz való hozzáférés intézményes kiegyenlítése. A kérdések és dilemmák

sora folytatható az integrációra törekvő oktatáspolitikai és a rászorultsági elv fokozottabb érvényesítésére épülő, élesen szelektív helyi szociálpolitika közötti hídverés szükségével, illetve azzal a könyvben csak felsejlő problémával, amit a gettósodás politikai következményei jelentenek. Végül e hiányolt társadalompolitikai fejezet dolga lehetett volna az is, hogy részletesen számba vegye azokat az érdekviszonyokat és erőcsoportokat, amelyekről a reformtörekvések társadalmi fedezete, illetve a bojkottálása, sőt megakasztása várható. Ebben a térben talán meg lehetett volna találni a mára ugyan szétzilált és megtépázott, de mégiscsak létező roma önszerveződések helyét, és ami még fontosabb, azt a cselekvési mezőt, amelyben a közvetlenül érintettek minden kívüllállónál hatékonyabban léphetnek fel – ez pedig megítélésem szerint ma éppen az iskolaválasztás szabadságát súlyosan korlátozó, „láthatatlan” szelekció láthatóvá tétele, és intézményes gyakorlatának a „lábbal szavazás” útján való visszaszorítása, amihez valamelyes többségi támogatás is remélhető.

Persze tisztában vagyok azzal, hogy az itt „számon kért” fejezet némileg kilógna a kötetnek alapvetően a tudományos kérdésfeltevés és elemzés dialógusára épített szerkezetéből. De maga a szerző ad „felhívást a keringőre” azokkal a gyakorlati következtetésekkel és javaslatokkal, amelyekkel az egyes tanulmányokat zárja, de amelyeket végül a kötet egésze nem reflektál. Ez különösen a régebben íródott munkák esetében zavaró. Mert bár a szokás-jog úgy diktálja, hogy ha az ember az újraközlés mellett dönt, utólag ne „javítgasson” bele korábbi írásába, a kommentárokkal és jegyzetekkel való kiegészítést ugyanez a szokás-jog üdvözlendőnek, esetenként kifejezetten kívánatosnak és szükségesnek tartja. Efficéle jegyzetkből azonban a kellelénél jóval kevesebb van a kötetben. Kertesi korai tanulmányai például többször és nyomatékkal sürgetik az átfogó és hatékony antidiszkriminációs jogalkotást, ám mindössze a *Bevezetőben* említi (ott is a megkésetttség negatív kontextusában), hogy 2003-ban a parlament törvényt hozott „Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról”, sőt a következő esztendőben a törvény betartása felett örködő kormányzati szerv, az Egyenlő Bánásmód Hatóság felállítására is sor került. A pusztá államigazgatási tény persze elég egy könyvben egyszer regisztrálni, de az olvasó az adott tanulmányok adott kontextusában szívesen olvasna arról is, miként vélekedik a szerző a törvény egyes paragrafusainak – például a „statisztikai diszkriminációval” szembeni – foganatosíthatóságáról, vagy szánna-e szerepet a hatóságnak az általános iskolai szegregáció mérséklésében, és ha igen, milyen jogérvényesítési vagy szervezetszabályozási gyakorlattal. Elkélt volna egy-két jegyzet abban a tárgyban is, hogy a vasúti szárnyvonalak megszüntetésének többszöri kormányzati kezdeményezése vagy a Volán társaságok decentralizálása hatott-e és vél-

A lettre 62. őszi számának tartalmából

MÁRTON LÁSZLÓ

Litera-nagyvizit Márton Lászlónál

FREUD ÉS A LÉLEKELEMZÉS

Erős Ferenc: A Monarchia világa

a Freud–Ferenczi levelezés tükrében

Bókay Antal: Bécs, Budapest, London –

a pszichoanalízis fordulata 1924-ben

Jádi Ferenc: Freud és a zsidó identitás reminiscenciái

Borgos Anna: Nők a pszichoanalízisben

Székács Judit: Hogyan lesz az emberből kétnyelvű terepeuta?

Michael Molnár: Halál a múzeumban

György Péter: Reusch, Freud és Mandelstam

(A szentpétervári Freud-múzeumról)

Farkas Zsolt: Freud-Verneinung

Bán Zsófia, Thomas Bernhard, Franzobel,

Antonio Tabucchi, Zoltán Gábor prózája

Fabó Kinga és Szántó T. Gábor versei

CATALUNYA

Katalán szerzők írásaiból

VITÁK, TUDÓSÍTÁSOK

Juan Villoro (Havanna/Mexikóváros):

Fidel Castro Kubája

Dragan Klaić (Újvidék/Amszterdam):

Djordje Lebović hazatérése

Séra Bálint (Szeged):

Javított beadás? (Esterházy Péter új könyvéről)

Lettre arc+kép:

Orbán György munkáit bemutatja Simon Katalin

hetőleg hogyan hatott az ingázni szándékozó cigányok munkavállalási esélyeire stb. – Tudjuk, hogy a kimerítő válaszadáshoz további kutatások kellenének, meg talán az eltelt idő is kevés, a „tájékozott vélemény” rögzítő jegyzetek mégis élő kapcsolatokat teremtettek volna a mával, és segíthették volna az olvasót a saját logikájuk szerint építkező tanulmányok közötti gondolati átjárás megteremtésében.

Magam is tisztában vagyok vele: utóbbi megjegyzéseim valójában a hídverést sürgetik két önálló műfaj, a *tanulmánygyűjtemény* és a *monográfia* között. És ez nem egészen véletlen. Kertesi Gábor könyve ugyanis egy *összefüggő* történetet beszél el, a kifejtés szerkezete és nyelve azonban az események és folyamatok konkrét ábrázolásához láncolja, ami által mindegyre a társadalmi élet egyik vagy másik kitüntetett szeletének jótékony árnyékában rejtőzhet el a főszereplő – a történéseket mozgató *többségi–kisebbségi viszony*. Pedig Kertesinél kevesen tudják jobban, hogy a cigánykérdés mai állása nem „átmeneti probléma”, amit kis rásegítéssel a gazdasági fejlődés és a modernizáció idővel magától megold, hanem az „eltorzult magyar alkat” történelmi alakváltozásainak újabb állomása. Mostani könyvében e bibói sejtést és a félelmet mindössze egy szemérmes lábjegyzetben fogalmazza meg. A recenzens azonban reméli, hogy Kertesi a közeli években e gondolat monografikus kifejtését is közreadja a tőle megszokott alaposággal okadatolt és szigorú érvelési rendben. □